

PROPAGANDOS KERAI

ŠIMTAS NUOMONĖS KONTROLIAVIMO METŲ

JOONAS PÖRSTI

Iš suomių kalbos vertė
Urtė Liepuoniūtė

Sofoklis

VILNIUS, 2020

TURINYS

1. Meistrų pamokos / 13
 2. Ties idėjų griuvėsiais / 59
 3. Nuomonės kontroliavimo pradmenys / 109
 4. Propaganda, įsupta į demokratijos skraistę / 159
 5. Melo imperija / 225
 6. Juodasis kalifatas / 299
 7. Žodžiai ir darbai / 325
- Nuorodos / 353
- Literatūra / 378
- Rodyklė / 392
- Padėkos / 399

Skaitytojams

1622 m. birželį popiežius Grigalius XV Romoje įkūrė „šventąją tikėjimo skleidimo bendruomenę“, t. y. *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* (dabar – Tautų evangelizacijos kongregacija). Kongregacija turėjo apmokyti misionierius ir skleisti katalikų tikėjimą naujajame pasaulyje, ypač Pietų Amerikoje ir Kinijoje. Taigi propaganda iš pradžių tiesiog reiškė doktrinos stiprinimą ir sklaidą.

Nors žodis „propaganda“ plačiai pradėtas vartoti tik tada, XVII a. religinių karų įkarštyje, manipuliavimas nuomone siekiant politinių tikslų buvo taikomas jau tūkstančius metų. Egipto faraonai statėsi milžiniškus sfinksus ir piramides, siekdami pabrėžti savo dievišką galybę. Makedonijos karalius Aleksandras Didysis sukūrė asmenybės kultą, didžiulėje imperijoje į apyvartą paleidęs monetas su savo atvaizdu, taip pat indus ir skulptūras. Architektūra, rašytinė istorija ir menai išstisus šimtmečius pasitarnaudavo centralizuojant ir stiprinant valdžią. Kuo labiau viešoji nuomonė buvo kreipiama viena kryptimi, tuo gyvybingesni mitai pasitelkiami propagandos tikslais.

Ši knyga yra apie propagandą mūsų dienų tarptautinėje politikoje. Vis dėlto pasakojimas pradėdamas nuo Pirmojo pasaulinio karo pradžios 1914 m. vasarą. Pradėjęs rašyti, netrukus priėjau išvadą, kad norint suprasti dvidešimt pirmąjį amžių pirmiausia reikia sugrįžti į praeitį. Propagandą skleidžiantys demagogai visais laikais stovėjo praeities milžinams ant pečių. Jie mokosi iš savo pirmtakų, pritaiko senus metodus savo laiko žiniasklaidai ir kursto klausytojų jausmus siekdami tikslų. Veiksmingi metodai perduodami iš kartos į kartą.

Pirmojo pasaulinio karo metais jau buvo gausiai naudojamos pramoninio masto visuomenės informavimo priemonės. Vakarų sąjungininkai pirmiausia nugalėjo Vokietiją propagan-

dos kare, o vėliau ir kovos lauke. Pasaulinis karas tapo laboratorija, kurioje manipuliavimo profesionalai daugiau nei ketverius metus tobulino metodus vieninteliu tikslu pasiekti: sutelkti vieningos tautos jėgas ir smogti priešui. Aukos buvo skaičiuojamos milijonais.

Po karo kelio atgal nebebuvo. Propagandos galia pakrerėjo tokius Pirmojo pasaulinio karo veteranus kaip Adolfas Hitleris ir Benito'as Mussolinis. Kerai užbūrė ir organizacijų komunikacijos pionierių Edwardą Bernaysą, kuris po karo grįžo į Niu-jorką ir vėl pradėjo dirbti viešųjų ryšių srityje. Visi šie vyrai laikėsi vienos nuomonės: minios elgseną jai pačiai apie tai nė nenutuokiant galima kontroliuoti tam tikros simbolikos turinčiais šukiais.

Praėjusio amžiaus trečiajame dešimtmetyje Bernaysas nustojo vartoti neigiamas asociacijas keliančią propagandos sąvoką ir pakeitė ją terminu *public relations* – ryšiai su visuomene arba viešieji ryšiai. Įdomu, kad, pavyzdžiui, Suomijoje propaganda kaip doktrina susidomėta tik ketvirtajame dešimtmetyje, ir sąvoka buvo plačiai vartojama iki pat šeštojo dešimtmečio, nors Laplandijos karo pabaigoje taip pat įgavo neigiamų konotacijų. Madingas žodis spėjo taip įsitvirtinti kasdienėje kalboje, kad reklama ir Suomijos viešojo įvaizdžio kūrimas ne vienus metus taip pat neretai buvo vadinami propaganda.¹

Suomijoje politinė propaganda kaip masinio informavimo priemonių atšaka vis dar buvo tiriama aštuntajame dešimtmetyje. Vėliau ši sritis nustumta į šalį, ir keletą dešimtmečių nebuvo išleista nė vieno su propaganda susijusio populiarinio veikalo. Persijos įlankos karas ir Jugoslavijos karai dešimtajame dešimtmetyje vėl paskatino susidomėjimą karo propaganda. Tačiau amžių sandūroje net ir su karu susijusioje viešojoje diskusijoje ėmė vis labiau atsispindėti JAV karinių pajėgų kalbos vartoseną. Mūsų žodyne „propagandą“ pakeitė „psichologinės ir informacinės operacijos“. Kartu buvo nutraukti ryšiai ir sąsajos su plataus masto propagandos tyrinėjimais dešimtajame dešimtmetyje.²

XXI a. mėginta sumaniai išblukinti praėjusio amžiaus propagandos istoriją, pažymėtą pasaulinių karų, totalitarinių santvarkų ir Sovietų Sąjungos bei JAV ideologinės kovos dėl pasaulio dominavimo. Vis dėlto, palaidojant sąvoką praėjusio šimtmečio masinėse kapavietėse arba griežtai priskiriant tik tokioms diktatūroms kaip Šiaurės Korėja ir Uzbekistanas, pats fenomenas niekur nedingsta ir nesikeičia.

Dabartinis šimtmetis kaip tik įrodė, kad seni įgūdžiai buvo išstobulinti ir perkelti į naują lygmenį. Tą liudija George'o W. Busho ir Vladimiro Putino valdžių sugebėjimas įtraukti savo tautas į karus, ilgam sugadinusius tiek JAV, tiek Rusijos tarptautinę reputaciją. Tą liudija ir ekstremistų grupuotės ISIS verbavimo vaizdo įrašai, taip pat manipuliacijos per demokratinius rinkimus pasitelkiant melagingas naujienas ir informacinius įsilaužimus.

Propagandos galia paremta tuo, kad negebame atpažinti jos veikimo būdų. Politinės propagandos suvokimas buvo spėjęs kone visai pranykti iš civilinės teisės mokymo, kol 2014 m. Rusija užėmė Krymo pusiasalį. Nuo tada viešoji diskusija apie informacinius karus buvo pagrįstai sutelkta į Rusijos veiklą. Tačiau Ukrainos karas dabar atrodo tik vienas iš logiškų žingsnių bendroje Rusijos politikoje, kurią kaip žurnalistas seku nuo pat dešimtojo dešimtmečio pabaigos. Naujojo tūkstantmečio pradžioje užtrenkusi duris demokratijai, Rusijos valdžia ėmėsi kontroliuoti tautą propagandos metodais, lygiai kaip Sovietų Sąjungos laikais. Karo sąlygomis propagandos galimybės dar labiau išsiplėtė.

Vis dėlto būtų neteisinga visą dėmesį skirti vien Rusijos veiklai. Šioje knygoje Ukrainos karas nagrinėjamas paraleliai su JAV vadovaujamo aljanso puolimu Irake 2003 m. Psichologinė operacija, kurios metu tauta buvo ruošiama karui, buvo vykdoma daugiau nei metus iki puolimo. Žvalgybos tarnybų surinkta informacija buvo modifikuojama ir per specialiai tam atrinktus žurnalistus sumaitinta visuomenei. Už karo slypėjo nedidelis politikų ratelis, pasiekęs savo tikslą ir JAV Kongrese,

ir Didžiosios Britanijos parlamente. Tarp JAV neokonservatorių ir dabartinės Rusijos valdžios galima išvelgti ir ideologinių sąsajų, tačiau labiausiai šios dvi jėgos supanašėja propagandos panaudojimo požiūriu. Abi grupės yra deklaravusios savo moralinę aiškiaregystę ir be jokių skrupulų manipuliavusios viešąją nuomone.

Joks sutapimas, kad 2014 m. kovą Putinas Krymo prijungimą prie Rusijos teisingai tuo, kad buvo pažeisti tarptautinės teisės įstatymai. Prezidento kalba buvo vadovėlinis pavyzdys, kaip propaganda sukuria dar daugiau propagandos. Tačiau pominėtos kalbos vis tiek buvo stebimasi ir svarstoma, kur slypi fenomeno esmė. Kodėl tautos seka savo vedliais, nors stebėtojo iš šono akimis faktai atrodo akivaizdūs, o padariniai – pragraižtingi?

Man pačiam šiame tyrimų kelyje vedliais buvo XX a. klasikai – Walteris Lippmannas, Hannah Arendt, Victoras Klempereris ir Jacques'as Ellulis. Šių mąstytojų išmintis naudinga ir šiandien. Jie savo akimis matė, kaip tautos kurstomos kariauti ir kaip pradėdami totalitarinės santvarkos siekiantys masiniai judėjimai. Pirmajame ir antrajame knygos skyriuose skaitytojais supažindinami su šių audringų dešimtmečių istorija. Trečiajame skyriuje propagandos metodai nagrinėjami remiantis šiuolaikiniais tyrimais, ypač komunikacijos ir neurologijos srities. Norintys pasinerti tiesiai į XXI a. įvykius gali pradėti nuo ketvirtojo–šeštojo knygos skyrių.

XX a. pabaigoje liberalioji demokratija kurį laiką atrodė esanti absoliučiai vyraujanti valstybių valdymo forma, atspari propagandai. Mūsų šimtmetyje jau spėta karčiai įsitikinti, kad tokia samprata – visiškai klaidinga. Krizių ir įvairių visuomeninių įtampų laikais demokratija gali būti itin pažeidžiama ir linkusi pasiduoti manipuliacijoms. Tai neturėtų būti nauja informacija – ji atėjusi iš beveik 2400 metų senumo veikalo, graikų filosofo Platono *Valstybės*.

Žinoma, Platono nuomone, demokratija iš visų įmanomų valdymo formų buvo antra blogiausia ir vedė tironijos link. Vis

PROPAGANDOS KERAI

dėlto veikale aprašomi idealai yra demokratiniai: atvira visuomenė, lygybė ir teisinė valstybė. Propagandinės informavimo priemonės ir veikla nepagrįstai riboja viešąją diskusiją apie politinius pasirinkimus. Propaganda iš esmės prieštarauja demokratijai. Propaganda kursto išankstines nuostatas, vienodą mąstymą ir nutildo kitaminčius, nors, žinoma, viešasis jos veidas – visai kitoks. Pliuralistinėse visuomenėse propagandos kurstytojai savo veiksmus garsiai grindžia žodžio laisve ir pasirodo kaip tikrieji tautos gynėjai.

Šiuo metu esame tokiaime etape, kai vidinio ir išorinio spaudimo veikiamos demokratinės santvarkos kovoja už teisinę valstybės principus. Dar neaišku, ar jos visos laimės šią kovą. Europos Sąjungoje svyravimai ypač matomi naujose valstybėse narėse Rytų ir Vidurio Europoje, tačiau tos pačios srovės veikia ir Suomijoje bei kitose Europos šalyse.

Šioje knygoje skaitytojui atskleidžiama, kokiais ginklais interneto amžiuje kovojama dėl to, kas kontroliuos viešąją nuomonę. Kad būtų galima sukurti priešnuodį, pirmiausia reikia išsiaiškinti nuodų sudėtį.

1

MEISTRŲ PAMOKOS

Šiame skyriuje pasakojama, kaip
XX a. demagogai kontroliavo minias
siekdami savo tikslų.

„Žmonių prigimtis yra permaininga; lengva juos kuo nors įtikinti, bet sunku tą įsitikinimą išlaikyti, užtat reikia viską taip sutvarkyti, kad tada, kai jie nustos tikėję, būtų galima priversti juos tikėti jėga.“

Niccolo Machiavelli, *Valdovas*,
iš italų k. vertė Petras Račius (Vilnius: Vaga, 2018).

„Žodžiai yra tarsi nedidelės arseno dozės: nė nepastebi, kaip praryji, ir iš pradžių nejauti jokio poveikio. Tuomet, praėjus šiek tiek laiko, nuodai paima viršų.“

Vokietijos žydų kilmės literatūrologas
Victoras Klempereris, 1947 m.

1914 m. rugsėjo 2 d. 25 garsiausi Didžiosios Britanijos rašytojai atvyko į slaptą susirinkimą Londono Velingtono namuose (angl. *Wellington House*). Pastatas buvo niekuo neišsiskiriantis biuras, kuriame keletą metų iki karo vykdyta socialinio draudimo programa darbuotojams paremti, jeigu šie suserga arba tampa nedarbingi. Dabar biure tyliai rinkosi iškiliausi šalies plunksnos meistrai – Šerloko Holmsio kūrėjas Arthuras Conanas Doyle'is, eseistas Gilbertas Keithas Chestertonas ir *Pasaulių karo* autorius Herbertas George'as Wellsas. Visi jie jau turėjo pasaulinę auditoriją.¹

Velingtono namuose buvo įkurtas Didžiosios Britanijos propagandos biuras. Tądien rinkęsi rašytojai ėmė leisti valdžios finansuojamus pamfletus ir laikraščių straipsnius, kuriuose buvo teisinama britų kova su brutaliais užpuolikais, priešais vokiečiais. Pasak jų, Vakarų civilizacijos išlikimas buvo Didžiosios Britanijos ir kitų sąjungininkių rankose. Prūsų tironija kėlė grėsmę laisvei.

Vasarą Europoje įsiplieskė Pirmasis pasaulinis karas, kurio metu propaganda buvo išstobulinta iki dar neregėtų mastų.

Agresorė Vokietija prieš prasidedant karui užkūrė didžiulę propagandos kampaniją, siekdama pateisinti savo imperialistinę politiką. Kampanija ypač buvo nukreipta į vokiečius, gyvenusius kare dar nedalyvavusiose valstybėse, pavyzdžiui, JAV. Vokiečių telegrafo stotys ir diplomatinės atstovybės platinavo telegramas, knygas ir laikraščius, kuriuose buvo skelbiama, kad tėvynė atsidūrė priešiškai nusiteikusių sąjungininkių – Prancūzijos, Didžiosios Britanijos ir Rusijos – apsuptyje.

Prasidėjus karui, Vokietija paskelbė skinsianti pergalę po pergalės dėl neprilygstamos kariuomenės bei kultūrinės ir techninės pažangos. Iš pradžių vokiečių propaganda buvo sėkminga. JAV žiniasklaidos magnatui Williamui Randolphui Hearstui priklausę laikraščiai tam buvo itin palanki dirva. Hearstas, laikęsis nacionalistinių pažiūrų, aršiai priešinosi britų kolonijinei valdžiai ir JAV dalyvavimui kare. Pirmuosius porą karo metų ne vienas jo laikraštis rėmė Vokietiją.²

Prancūzija ir Didžioji Britanija nebuvo taip gerai pasiruošusios skleisti propagandą, tačiau greitai atsakė į Vokietijos pradėtą iniciatyvą. Ypač Britanija galiausiai išnaudojo manipuliaciją viešąja nuomone kur kas sumaniau nei Vokietija. Britai pradėjo propagandos kampaniją improvizuotai, tačiau jau nuo 1914 m. rudens sugebėjo daryti įtaką karo baigčiai. Nuo pat pradžių išsiskyrė viena tema: civilizuotas pasaulis susidūrė su žiauriais, barbariškais užpuolikais.

Pirmiausia britų rašytojai savo publikai turėjo išaiškinti, kodėl Rusijos imperija yra sąjungininkė, o Vokietija – priešė. Ypač darbininkų klasė nematė didelių šių dviejų valstybių imperialistinių užmojų skirtumų. Techniškai pažangioje Vokietijoje buvo įgyvendinta daug visuomeninių naujovių, apie kurias labiau atsilikusios Rusijos gyventojai galėjo tik pasvajoti. Pavyzdžiui, sveikatos draudimas mažas pajamas gaunantiems darbininkams buvo užtikrintas jau XIX a. pabaigoje, „geležinio kanclerio“ Otto von Bismarcko valdymo laikais.

Kilus karui, priešo įvaizdis įsitvirtino, ir svarbiausia nuomonės manipuliacijos priemonė tapo išpūsti vokiečių žiaurumai.

Štai kaip 1914 m. rudenį pamflete *Berlyno barbariškumas* (angl. *The Barbarism of Berlin*) priešą pavaizdavo Chestertonas, išgarsėjęs detektyvais apie tėvą Brauną ir begale esė:

„Uniformuotą teutoną galima sutikti pačiose keisčiausiose vietose. Jis iššaudė ūkininkus Saratogėje, nuplakė kareivius Surėjuje, korė negrus Afrikoje ir prievartavo jaunas merginas Airijoje. Tačiau lyg būtų vedamas kažin kokios paslaptingos lemties, jo niekuomet neišvysi vaduojančio nors vieną miestą arba padedančio vienai likusiai tautai kovoti dėl nepriklausomybės.“³

Velingtono namų rašytojų istorijose faktai susipynė su fikcija. Kampanija ypač buvo skirta amerikiečių nuomonės formuotojams, pamažu stojusiems sąjungininkų pusėn. Rašantieji sugebėjo išsaugoti paslaptį. Tik praėjus keleriems metams nuo karo pabaigos amerikiečiai išsiaiškino, kad jų mėgstamų britų rašytojų tekstus užsakė karo propagandos biurui vadovavęs politikas ir žurnalistas Charlesas Mastermanas. Slapukavimas buvo toks sėkmingas, kad karo metais Velingtono namų pamfletai netgi buvo pardavinėjami keliuose vokiškuose knygynuose.⁴

Pirmaisiais karo metais britai daugiausia kreipė propagandą į priešų valstybes ir šalis, kurios dar nebuvo įsitraukusios į karą. Nacionalinis entuziazmas buvo toks didelis, kad fronte ir taip netrūko savanorių – visuomenės praktiškai nė nereikėjo raginti. Tačiau vyriausybė išleido iš butelio džiną, ir jį vėl uždaryti buvo nebeįmanoma. Siekdami daugiau parduoti, kartu remdami patriotines pastangas, Londono Flito gatvės (Fleet Street) laikraščiai kurstė ir britų skaitytojų aistras. Itin naudingi šiuo požiūriu tapo karo nusikaltimai neutralioje Belgijoje, kurią Vokietija užėmė 1914 m. rugpjūtį.

Nieko nelaukdama britų žiniasklaida tuoj pat ėmė gausiai aprašinėti belgų civilių žudynes ir prievartavimus. Dalis įvykių buvo tikri: dėl kilusio pasipriešinimo vokiečių okupantai

išžudė šimtus civilių Belgijos rytinėje ir centrinėje dalyse – Levene (Leuven), Dinante (Dinant) ir Taminyje (Tamines).

Siekdama išaiškinti įvykius, Didžioji Britanija išleido vadinamąją Braiso ataskaitą (angl. *Bryce Report*), kuri ir neutralioje šalyse buvo laikoma patikima karo pradžioje įvykdytų nusikaltimų apžvalga. Ataskaitai parengti buvo įkurtas tiriamasis komitetas, o jo pirmininku paskirtas buvęs Didžiosios Britanijos ambasadorius Jungtinėse Valstijose Jamesas Bryce'as – abiejose šalyse didžiai vertinamas asmuo.

1915 m. pavasarį paskelbta ataskaita neva buvo paremta liudininkų iš Belgijos pasakojimais, tačiau vykstant karui faktų tikrinimas liko antrame plane. Baisiausias istorijas komitetas stengėsi pateikti ataskaitos priede, bet viešumoje kaip tik jos buvo labiausiai pabrėžiamos. Pasak ataskaitos, vokiečiai prievartavo moteris turgaus aikštėse, perrėždavo joms krūtis, perverdavo kūdikius durtuvais ir nupjaudavo galvas arba versdavo tėvus žiūrėti, kaip jų vaikams nukertamos rankos ir nupjaunamos ausys. Vienoje istorijoje buvo pasakojama apie vaiką, prikaltą prie kaimo trobos durų. Tekstas buvo išverstas į dešimtis kalbų, ir ypač JAV pažadino didžiulį priešišumą vokiečiams.⁵

Valstijose gerai sekėsi parduoti idėją, kad vokiečių vaiduoklių armija nenumaldomai artinasi prie Atlanto krantų. Iš vokiečių priekinių linijų raportavęs laikraščio *New-York Tribune* žurnalistas Richardas Hardingas DAVISAS 1914 m. išleistoje knygoje *Drauge su sąjungininkais* (angl. *With the Allies*) vokiečių militarizmą pavadino karo priežastimi. Štai kaip jis aprašė vokiečių puolimą:

„Pulkai suformuoti ne iš žygiuojančių vyrų, o kažin kokios siaubingos, nežmoniškos gamtos jėgos. Jie – it purvo nuošliauža, potvynis arba ugnikalnio šlaitais tekanči lava, ne šio pasaulio sukurta, keista ir vaiduokliška. Alsuodami didžiule grėsme jie užgula kaip rūkas virš jūros.“⁶